

АНДРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ

Т678-а.ч

283392

ДОРОГА НА ДНІПРО

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

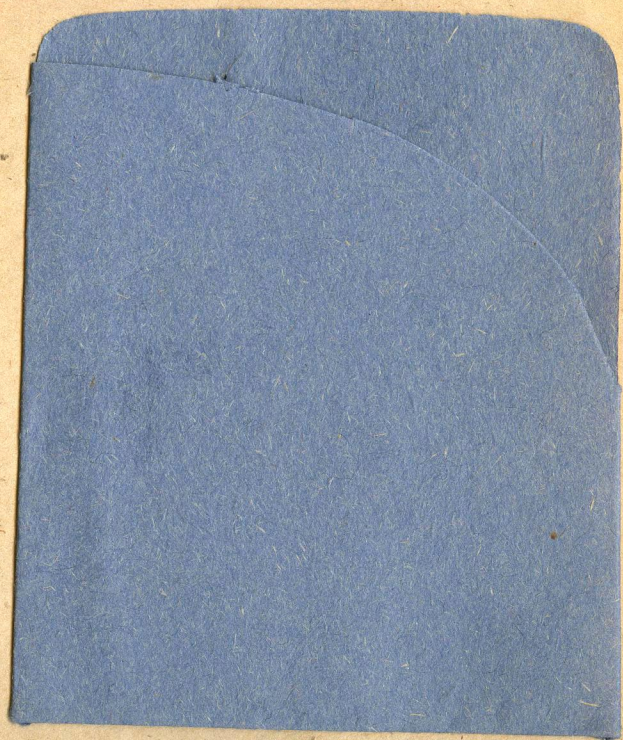
Ціна 3 крб. 50 к.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00800926

1

АНДРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ

Т678 дн

ДОРОГА НА ДНІПРО

ФРОНТОВІ НАРИСИ І ОПОВІДАННЯ

ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1945

Проверено
ЦНБ 1939

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА ХДУ
Інв. № 283392

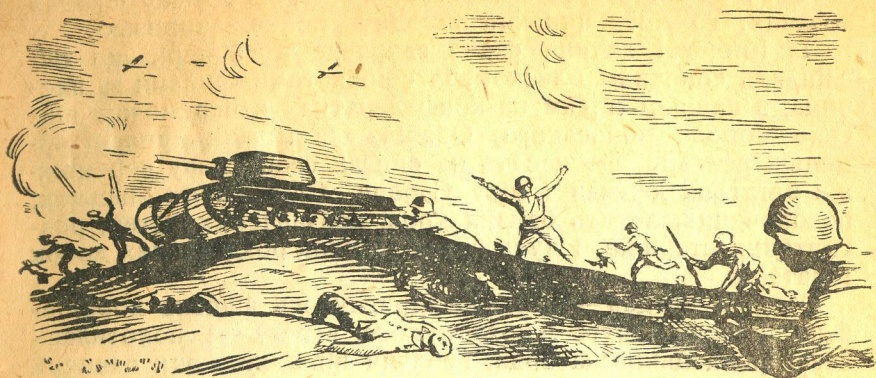
УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ 1944 ХАРКІВ

58

1881

1881

1881

ТИРСА ШЕЛЕСТИТЬ

... Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле.

... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.

Т. Г. Шевченко.

Скільки їх, не перелічиш, розкидано на многострадальних степах України, і стоять вони, високі могили, як мовчазні свідки слави минулої народу-героя. Скільки бачили вони на своєму віку горя і мук, щастя і радості, і страждання. Осінні тумани припадають до гордих голів їхніх і плачуть, плачуть холодними сльозами. Перший поцілунок віддає їм вранішнє сонце, і ніжно пеститься на порослій тирсою богатирській груді весняний легіт-тепловій.

А коли зійде печальний місяць і залле мрійним сяйвом заворожений чарами ночі степ, над високими могилами проносяться, як дивні сни, забуті легенди сивої давнини. І встають з могил лицарі-запорожці, що полягли за землю українську, але прогнали супостата чужинця з рідного краю, і підіймають до неба виблискуючі гострою сталлю, ніколи не ржавіючі мечі, і від голосу їхнього здригається степ:

— Кари ворогу, кари лютої!

І тоді все стихає і прислухається, і завмирають серця молодих бійців, і чують предки славні священну клятву зрошеної кров'ю землі.

Степ прокидається від цокоту копит, від дзвону шабель кованих. То Хмельницький виводить полки запорозькі.

Із імлистої далини скаче заковане в панцері, що очі сліплять сонячним блиском, із сріблястими крилами за плечима, з пишним пір'ям на конфедератках непереможне військо короля польського. Обабіч—за мідяки куплені німецькі рейтарі, що несуть на списках своїх славу переможців багатьох держав і міст Європи. Спід копит кінських, позолочених, летять бризки крові розчавлених дітей, розтоптаних стариків, і чути хрускіт кісток роздавлених дочок і матерів.

Ударив Богдан—навіть не здригнулось військо королівське, ударив вдруге—похитнулося, втретє—і покотилась назад розцяцькована орда, гублячи пір'я, кидаючи панцері.

Тоді виводять своє військо Богун, Гонта, Острияниця, Наливайко—і блякне слава грізних завойовників чужих земель, розвівається дим непереможності ворогів наших.

— Бачите, діти, бачите діла прадідів своїх!

І відповість степ розкотистим громом:

— Бачимо, батьки наші, бачимо!

Заграє над розлогою рівниною сонце вранішнє і сповниться степ піснею жайворонків, і зашелестить висока пухнаста тирса, зашелестить, захвилюється, свято оберігаючи сказання про славу давно минулих днів. І благословлять на подвиги військо молоде сиві лицарі:

— Не зганьбіть же, діти, сивизни прадідів, не дайте опаскудити могил наших!

І покотиться степом наступальне „ура“, а в ньому хвилю б'є клич отвітний:

— Не зганьбимо, батьку, не зганьбимо!

Занеслась над Україною зрадлива рука Гітлера. І піднялись в єдиному братському пориві народи країни нашої на захист прав своїх, волі вольної.

Стоїть гуркіт і пил, лезання танків і гуд літаків над степами тирсовими.

І оживає над могилами слава бувальщини древньої.

Женуть наші війська від Волги до Дона, від Дона до Дінця, від Дінця до Дніпра німецькі полчища. Ворог чіпляється за кожен горбок, від могили до могили, гонять його достойні сини своїх великих предків. Ворожим труном встигається шлях на Дніпро. Та стоїть Гостра Могила, і з неї ніяк не виб'ють німчуру.

Тридцять відважних синів Башкирії, що прийшли захищати свою республіку на степах України, рушили на штурм Гострої.

Ми назовем тут їхні імена. Вони безсмертні, як слава могил високих: Юлаєв, Хусанов, Юлдашов, Хасанов, Азімов, Інавілов, Баймуратов, Мягких, Халієв, Абарахманов, Касімов, Байдишев, Плотніков, Карімов, Пажаєв, Астаєв, Турганов, Діянов, Тітов, Саретдінов, Шарапов, Ілахамов, Башкиров, Палаєв і два українці — Олійник і Шевченко.

Їх вів Герой Радянського Союзу — лейтенант Атаєв. І вони взяли висоту. Вона стояла головною ланкою в ланцюгу великого плану нашого наступу. Про це догадалися німці. І запалав, наче стіг сіна, красень степу яскравим полум'ям. Здавалось, ворог вогнем лютим зрівняє зі степом Гостру Могилу.

Та вистояв гордий велетень. Тільки ятрився воронками, наче ранами глибокими.

Вистояв курган. А люди? Чи вистоять вони? Ні, ні, люди не витримують! І сміливо йшла рота ворожих автоматників брати висоту. Та, очевидно, це були не новаци. Вони зустрічалися з руськими і під Одесою, і під Севастополем, і під Сталінградом. Знали руських, і про всяк випадок прикрили себе чотирма бронемашинами. Уже близько могила, уже узвіз її, ось перша воронка. Ну, а тепер...

Але ожив поранений велетень, заговорив автоматним вогнем. Під бронемашини полетіли гранати. Німці намагалися сховатись у воронках, та їх випікали звідти, наче клопів, влучними чергами з верхів'я.

П'ять шалених атак витримала Гостра Могила в той сонячний весняний день. П'ять раз заповзали німці у воронки — рани могили і п'ять раз не виходили звідти.

Тихий, ясний світанок другого дня зустрічали безтурботною піснею жайворонки. А з верхів'я Гострої Могили линула журна мелодія, наче плач заметілі на берегах далекої Таймази. Може джигіт молодий згадав ніжні пестоші буйнокосої нареченої, вірної, як кінь його бистрий, чистої, як ранок степу українського. Вона обіцяла крізь бурі і незгоди пронести без цяточки бруду велику любов, і чекати його, чекати єдиного. Не треба обіцяння! Він знає, він певно знає — така до кінця днів своїх збереже раз народжене почуття, схоронить себе всю тільки для одного. І це дає йому сили, породжує упевненість в собі. А може підслухав син єдиний в безсонній тиші сльози матері, як благословляла його на бій, чи згадав нарадне слово пораненого німцями батька.

Пісню обірвало лезгання і скреготання танків. Засвітіли снаряди, полетіли, хрюкаючи, міни. І знов німецькі

автоматники вдерлися до воронок. Їх повзло п'ятдесят, п'ять танків з усіх боків сунули на висоту.

Автоматників відбили. Та вони знов повзли і повзли, наче їх були тисячі. Зав'язався рукопашний бій. Прикладом і кинджалом скидали з могили, слави України, нечисть фашистську сини Башкирії. Розметались дублені кожухи, шапки, і люди із смуглявими скуластими обличчями нагадували могутніх беркутів, що нестримно рвуться крізь густі й темні хмари до сонця. Вітер зривав шапки, гнув людей до землі. Пошматовані хмари металась у високості над степом. Ось порив бурі на клапті роздер велетенську обважнілу, наче свинцем налиту, хмару, і на фоні блакитного просвіту постала квадратна постать бійця, що виривався на гребінь могили з занесеним для удару прикладом. Вітер шарпав на всі боки вороне, уже засніжене сивизною, густе волосся, вітер свистів і завивав навколо людини, наче випробовував його силу — чи не зогнеться. Тагнулись і падали під ударами коренастого солдата фігурки в брудно-зелених шинелях.

Захопились, упились переможним герцем.

Озирнись навколо! Озирнись хоч один! Не чують гуркоту позаду, не бачать наповзаючого на верхів'я танка, з тьманим, як більмо вбивці, хрестом.

Так приходить кінець, непомітно, ізза спини, коли ти, необачний, забув роздивитись навколо.

Ударив багнетом джигіт молодий рижого німця і крикнув, згадавши обірвану пісню ранкову:

— За нещастя нареченої, получай! — і оглянувся назад. Як стояв, так і завмер на місці. Образ чорноокої дівчини проплив в рожевому мариві.

Невже смерть так рано прийшла? Не бувають цьому, не бувають! Як барс, зжався в пружину і плігнув до танка. Полетіла одна, друга гранати, а третя зупинила чорну потвору смерті.

Та, видать, доля така козакова. Під зорею, видать, нещасливою родився джигіт молодий. Не жди, буйнокоса співуня, не виглядай на зорі судженого. Заспівай краще пісню журливу, його улюблену, заспівай і схорони в своєму серці, любов'ю сповненим, навічно схорони образ його.

Загинув на високій могилі коханий, та не забув про тебе, смерть прийняв за життя твоє.

Атаку відбили. Та ворог скаженів. Змучені, стомлені люди, зціпивши зуби, чекали. Німців йшов цілий батальйон. Попереду — десять танків.

Протримайтесь ще трохи! Протримайтесь! Допомога близько! Припади вухом до землі: чуєш? Ідуть. То йдуть твої друзі. Вони виручать, допоможуть і поженуть німця далі.

А танки повзуть і повзуть, вибухи сильніші й сильніші, ближче й ближче.

Танки з трьох боків. Здається, не витримають. У когось сковзнула смертним крилом по обличчю тінь сумніву, хтось поповз назад.

Невже покинуть Гостру Могилу? Невже залишать курган? Під ним покояться кості великих українців. Про це знав лейтенант Атаєв. І він, наче буря в грозовому пориві, вирвався перед бійців і звів до неба закривавлену поранену руку:

— Солдати Армії Червоної! Ми захищаємо могилу батирів українських. Вони не жаліли крові, життя своє віддали народові, та не покинули того шматка землі, який захищали, не зійшли з нього до останнього. Солдати Башкирії! Славні сини Салавата! Невже ми зганьбимо їхню пам'ять святую?

І почулось звиятцям, як застугоніла під ними земля, загула глухо та грізно.

І міцнішою стала рука, і сильніше біла гвинтівка, і влучніше летіла граната.

Та джигітів лишилось тільки вісім.

Бийтесь завзятіше, не пускайте ворога! Близько підмога. Вже вітають помахом рук, уже допомагають стріляти!

Та джигітів лишилось тільки п'ять.

Зупиніть оцей танк, зупиніть! За ним повзе ціла зграя автоматників. Вони захоплять висоту!

Зупинили.

Та джигітів залишилось тільки двоє.

Наввипередки бігли німці, наздоганяючи ще непідбиті, утікаючи танки.

Та джигіти лежали мертвими.

Шелестить степ тирсою, шелестить, хвилюється, свято оберігаючи сказання про славу давно минулих днів.

А коли зійде печальний місяць і залле голубим мрійним саявом заморожений чарами ночі степ, над високими вольними могилами пронесуться, як дивні сни, відроджені легенди сивої давнини. І встануть з могил предки славні і одягнуть на буйні голови синів своїх вінки безсмертя.

Квітень, 1943
Південно-Західний фронт.
Село Осинове.

КОРОЛЬ ПОВІТРЯ

Його добре знає наша піхота — він часто допомагав їй. Його чудово знають німецькі льотчики — він часто бив їх.

Його любить увесь наш фронт. Бійці пізнають його літак серед інших літаків і аплодують йому, салютують. Його бояться наші вороги. Вони відрізняють його літак між десятками інших і тремтять, знаючи його безжальність, його силу.

Наші льотчики, що йдуть з ним у бій, певні перемоги. Гітлерівські молодчики, побачивши його літак, тікають, бо певні своєї загибелі.

Його прізвище, звичайне російське прізвище, стоїть мов похмурий фатум над долею німецьких вояків і світить ясною зорею певності в серцях російських солдатів.

Не раз водив у переможні бої крилату гвардію сталінських соколів цей молодий, повний свіжості і здоров'я, могутній син могутнього народу.

Стрункий, з мужніми різкими рисами обличчя, відрубним кроком іде він до старту, ведучи на бойовий виліт групу льотчиків, і вони з священним тремтінням кажуть: командир.

Добра батьківська усмішка грає на його обличчі, коли він у короткі дозвілля провадить розмови, або нестримний заохотливий сміх стрясає кімнату, коли він слухає веселі пригоди льотчиків. І вони гордо кажуть: товариш,

Суворо, твердим голосом вичитує він молодого льотчика, який трохи помилився під час бою, намагаючись, щоб той зрозумів, усвідомив свою помилку і надалі не повторював її. Затамувавши дух, льотчики слухають чіткі, ясні напучення. І вони ласкаво кажуть: батько.

Рішучий, вольовий, він дуже вимогливий до себе і до інших як у побуті, так і в роботі, але добрий і по-батьківському ласкавий.

У ньому поєднується великий досвід з великими знаннями. Він добре вивчив техніку, він добре знає системи літаків. Ніколи не було в нього аварій, він знає всі капризи машини, він відчуває її.

— Він розуміє машину, він знає її душу, як душу кожного підвладного, — кажуть про нього льотчики і намагаються наслідувати його.

Він наполегливий, сміливий, рішучий. Він добре знає техніку ворога. Ніщо не сховається від його зірких очей, від його допитливого розуму. Він ніколи не летить туди, де нема ворога, він шукає його вперто і з знанням.

— Якщо він вилетів — став хреста ще на одному фриці, він дарма не літає, — каже про нього молодь і намагається наслідувати його.

Він старий льотчик, хоч зовсім ще молода людина.

Він виховав ціле покоління славних авіаторів. Герої, про яких розповідається в наших нарисах, це теж його вихованці — і Лавейкін, і Шардаков, і Попков, і Кільдюшов. Вони про це самі кажуть. І, може, вам вони скажуть це урочисто і пишно, але в санбудиночку, ділячись своїми затаєними почуттями і думками з військлікarem частини, вони знаходять прості і теплі слова для характеристики свого командира і вчителя. І кому ж не вилити свою душу, як не цій душевній людині з чистим і добрим серцем, із золотими руками, що не раз спиняли перший біль поранень — військлікareві другого рангу?

Вилітаючи, він часто призначає командиром досвідченого льотчика, а сам тільки стежить. Так краще вчити.

Нещодавно вилітали прикривати наземні війська, що стримували посилений натиск німців на одній з діляниць нашого фронту, в районі Ізюм — Барвенкове.

Ішли гвардійці — майор Киянченко, лейтенант Штокалов, старший лейтенант Караєв, лейтенант Остапчук. Вів капітан Дмитрієв.

За Дмитрієвим ішов він — двічі Герой Радянського Союзу, двічі орденоносець, гвардії підполковник Василь Олександрович Зайцев.

Німці кинули в наступ танки, піхоту, автоматників. Над нашими позиціями висіло чотири „Фокке-Вульф“. Вони корегували вогонь артилерії, повідомляли по радіо про рух наших військ, про місце їх скупчення, про перегруповання. Найнезначніший наш маневр ворог помічав і ефективно протидіяв. Піхота проклинала „рами“, як називають на фронті ці двофюзеляжні літаки, але була безсила скинути їх з висоти 3000 метрів.

Їх помітили віддалік. Треба не випустити. Вдалися до тактики оточення. Командував Дмитрієв. Атакували.

„Фокке-Вульф“ виключно маневровий літак. Тому екіпаж його дуже самовпевнений. Літак близько підпускає до себе

винищувача, потім вправно перевертається, звертає вбік, а винищувач пролітає далі. І так повторюється доти, доки винищувач вкрай утомиться в марній погоні і поверне назад.

До такого маневру вдалися „Фокке-Вульфи“ і тепер. Але не на тих наскочили. Незабаром їм довелося змінити тактику—надати газу і тікати, не оглядаючись. Та тут був Зайцев, отже, не так легко втекти. Він збивав їх з курсу, примушуючи то крутитись на одному місці, то спускатися вниз, то підніматись угору. А інші льотчики не давали маху. Тільки одному, і то здорово поскубаному, вдалося втекти. Трьох збили Дмитрієв, Остапчук, Штокалов.

Втративши очі, німці послабили натиск. Тоді на їх бойові лави кинулись наші штурмовики. Запрацювали зенітки і з'явилися „Мессершмітти“. Киянченко і Караєв відразу ж прогнали ворожих винищувачів. Зайцев пішов придушувати зенітки. А це він уміє робити, як ніхто інший. Він підходить на бриючому поза зоною обстрілу, відшукує зенітну батарею і кидається на неї. Прислуга ховається в траншеї. Цього тільки й треба підполковникові. З доворотами і розворотами він літає над траншеями і розстрілює збожеволілих від жаху гітлерівців: дивна річ — траншеї не рятують від кулеметного і гарматного вогню з винищувача. Це дуже філігранна робота і не кожному льотчикові дається.

Та німці вирішили зломити цей чільний опорний пункт радянських військ. Вони кидають на вузьку ділянку фронту тридцять два бомбардувальники, щоб приглушити піхоту, зім'яти оборону і, використовуючи момент, прорватися.

Спокійно йшли ворожі бомбардувальники трьома групами: перша — дев'ятнадцять літаків, через інтервал 800 — 1000 метрів — шість, потім — сім. Кількість надавала їм певності своїх сил.

Тут не можна діяти тільки сміливістю. Треба швидко зміркувати, точно розрахувати і вирішити три задачі: не пустити „Юнкерсів“ у розташування наших військ, використати їх бомбову потужність, щоб вони завдали удару своїм же, polegшивши цим самим становище наших військ, та якомога більше знищити бойових машин ворога, зберігши свою техніку і льотчиків неушкодженими.

Командування приймає підполковник Зайцев. Непомітно підходить він до першої групи і навалює атакує голову ешелону. Коли задні побачать охоплену полум'ям хоч одну машину, а потім помітять між своїм загonom винищу-

вачів, це обов'язково справить психологічний ефект. Зайцев добре знає повітряного ворога. Німецьким льотчикам здасться, що винищувачів дуже багато,—у страху очі великі,—вони панічно заметушаться, постараються скинути вантаж, щоб швидше втекти, а тим часом на них наскочить друга група, а за нею третя. Все зіб'ється в купу, почнеться безладдя. Тоді саме бити. Тільки треба послати для першої атаки досвідченого і сміливого льотчика. Для цього вибирається майор Киянченко, що збив за час свого бойового життя двадцять ворожих літаків. Він з розгону запалює водія.

Розрахунок Зайцева був вірний. Все відбулось, як він передбачав—паніка, скидання бомб на свої війська, безоглядна втеча. Тепер тримайсь! І шестірка почала розправу.

Над ворожими позиціями на очах у наших військ гвардійці влаштували справжній феєрверк. Один по одному летіли, підстрибуючи, перекидаючись, описуючи параболи, роблячи карколомні штопори, охоплені полум'ям „Юнкерси“ останньої марки—чудо німецької техніки.

Шістнадцять літаків збили гвардійці!

Вся ця величезна феєрія справила таке приголомшливе враження на наземні німецькі війська і так піднесла дух наших бійців, що ми не тільки стримали натиск переважаючих сил ворога, але і відкинули його далеко за лінію укріплень.

Увечері підполковник Зайцев докладно аналізував з льотним складом денний бій.

Так завжди. Кожен денний бій стає предметом навчання ввечері.

Сьогодні теж не марно минув льотний день.

Вісім винищувачів під команду Зайцева прикривали наступ наших частин у районі Харкова. Дуже важливе завдання—захопити панівну над місцевістю висоту і зміцнити фланги, взявши два населених пункти. Німці хочуть за всяку ціну зірвати задуманий нашим командуванням план. Для цього посилається шістнадцять добірних льотчиків, що закінчили берлінську школу вищого пілотажу, на кращих машинах „М=109ф“.

Противник був сильний і хитрий. Якби він наскочив на командира, що не зумів би розкрити підступного задуму ворога, було б програно і повітряний бій, і намічену наземну операцію.

Аси, що йшли в атаку з повітря на наші війська, були попереджені про перебування над фронтом восьми радянських винищувачів. Вони вирішили вдатися до хитрості і пустили для приманювання шість винищувачів, а щоб цілком відвернути увагу наших льотчиків, ця шістка з'явилась попереду наших літаків та ще й нижче, що дуже зручно для атаки. Розрахунок був простий: наші накинуться на шістку, захопляться, тоді несподівано з вишини вдарить десятка і легко розправиться з противником.

Але почуття досвідченого льотчика та тонкого майстра свого діла, який щоденно вивчає тактику і психологію ворога, підказали йому, що тут якийсь маневр, хитрощі. Тому в атаку пішли тільки чотири літаки, а інші чотири мали їх прикривати, і не тільки прикривати, а якби ворог напав, завдати йому відчутного вдару, зайнявши для цього вигідне становище.

У розпалі бою з боку сонця непомітно підкрадалось десять ворожих літаків з перевагою висоти в 1500 метрів.

Розрахунок командира попередив ворога і маневр не вдавсь.

Тепер треба розв'язати друге, не менш важливе, завдання. Затягти якомога довше бій і зв'язати всю масу літаків, щоб дати можливість наземним військам вирішити результат операції.

Було збито два „Мессершмітти“. Але після тринадцяти хвилин бою вони підбили одного нашого. Два аси напосіли на пошкоджену машину і гнали її на ліс. Ще трохи — і літак вріжеться в гущавину сосен. Підполковник Зайцев помітив небезпеку і пішов у піке за цими асами, щоб урятувати товариша. З розгону збив одного. Другий утік. Допоміг товаришеві вийти за ліс, а сам повернувся в район бою.

Тримуючи компактною масою свою групу, щоб ворожі літаки не могли напосісти і збити відсталого нашого літака, підполковник Зайцев провадив бій, заманюючи ворогана свою територію. Так бій затягнувся на годину і шість хвилин. Всі літаки повернулися на свою базу неушкоджені.

... Так, його добре знає наша піхота — він часто допомагав їй. Його чудово знають німецькі льотчики — він часто бив їх.

Королем повітря назвав його один із збитих німецьких льотчиків.

Так, король! Тридцять два скинутих Зайцевим з нашого неба ворожих літаки — кращої корони не знайти.

НЕБЕЗПЕЧНА ЛЮДИНА

Увійшов середній на зріст юнак в добре випрашованому, по фігурі пошитому костюмі, із старанно пригнаним під білий комірець галстуком. На довгастому сухорлявому обличчі ясніли розумні сірі очі, сповнені почуття власної гідності.

— О, кавалер увійшов, — зустріли його дев'ятикласники.

Але це прізвисько не зовсім відповідало вдачі юнака. За дівчатами він не упадав. Цим прізвиськом хотіли тільки підкреслити вміння Ігоря одягатися і його любов до модного вбрання.

Та він не тільки любив модне вбрання, не тільки не хотів щодо цього відстати від інших, йому одночасно не хотілося стояти осторонь від модного тоді захоплення льотним ділом. Власне це пояснювалось не простим бажанням за всяку ціну не відставати від моди, щоб привернути до себе увагу. Зовсім ні. Він навіть нікому не розповідав про свої бажання. Йому не хотілося виставляти це на показ, але він не хотів відставати від життя, від кращих товаришів. І він потайки почав відвідувати планерну школу. І тепер, дев'ятикласником, учився в аероклубі і не погано літав на „У-2“.

Як він умів берегти таємницю, промовляє хоча б те, що в класі ніхто не знав про відвідини аероклубу, навіть любима дівчина не здогадувалась.

Не відставати від життя — стало його девізом. Надто вже сильною була любов до життя, віра в життя. Це від почуття повноти його, від певності своїх життєвих сил.

Він зовсім не скидався на Кольку, — його пересмикувало від самого цього слова — Колька! — чому не Коля або Микола? Той роздзвонив на всю школу, що вивчає планерне мистецтво, що буде тільки льотчиком дальнього літання. Ігор помітив, що це справило величезне враження на дівчину, яку він любив. Вона потроху байдужіла до нього, а коли сімнадцятилітній джигун у присутності Ігоря почав вихвалитись, як він робить фігури вищого пілотажу, вона вся зашарілась і з жалем дивилась на Ігоря. Раз якось дівчина сказала йому:

— Не те, що ти — інтелігентик, будеш якимсь студентиком, а потім нещасним учителем.

Слова Каті холодним дрожем пробігли в його грудях. Він хотів був сказати, що Коля безсовісно бреше, що на

планері не можна всього цього робити, що бути вчителем—це мрія кращих школярів, що, кінець-кінцем, він, Ігор, літає вже на справжньому літаку і дійсно робить фігури вищого пілотажу, але в цю мить Ігор згадав, що вона теж називає цього джигуна Колькою. І він глянув зовсім іншими очима на дівчину. Чого не помічав цілий рік, те якось відразу стало ясним. Почуття власної гідності примусило його стриматись розповідати про свої успіхи.

Надходив день авіації. У Каті тільки й розмови було, що її підніме на літаку Колька. А той ходив півнем і безперестанку поправляв портупей на чепуристому напіввійськовому вбранні й недбало погладжував вусики.

Але сталось зовсім несподіване, Ігор справді літав з охочими, і до його літака підвели Кольку. „Ну, держись,—подумав Ігор,—я тобі покажу вищий пілотаж на планері“. Коли Кольку міцно прив'язали ремнями, машина помчала по посадковій доріжці. А в повітрі Ігор зробив мертву петлю. Хотів іти в штопор, але оглянувся і побачив, що хвастунові й цього досить. Приземлився.

До літака бігла дівчина в квітчастому платті і махала білою хусточкою. Це була Катя. З розгону дівчина спинилась, як укопана, побачивши перелякане Колькине обличчя. Вона щось хотіла сказати йому, але... Ігор виглянув з кабіни. Він тепер байдуже дивився на дівчину, що колись подобалась йому, на палаючий погляд, що колись примушував його всього тремтіти. Дівчина випустила з рук хусточку.

Так і лишилась у пам'яті Ігоря остовпіла дівчина з відкритим ротом, з розгубленим поглядом. Більше він її не бачив. Поїхав у школу льотчиків.

Це чомусь згадалось Ігореві Шардакову, коли він супроводив наші бомбардувальники. Від того часу минуло чотири роки.

А машина мчала між рожевими, пурпуровими, лиловими химерними громадами.

Сходило сонце. Артилерія біла по вузькій ділянці. Стріляли „Катюші“. Готувався прорив. Летіли пишні, хвостаті, немов комети на малюнках у підручниках астрономії, яскравобілі снопи вогню. А на землі утворилось вогненне море. Навіть не море, а великі клумби червоних квітів, що скидалися на язики полум'я.

Налетіли бомбардувальники—і земля вкрилася буйними криваво-червоними кущами фантастичних рослин—рослин смерті.

Але довго милуватись не довелося. З'явилися ворожі винищувачі, треба було зв'язати їх рух, не дати можливості гнатися за бомбардувальниками, що відходили. Холоднокровний, розсудливий Шардаков блискуче виконав це завдання. Винищувачів примусили тікати. Уже залетіли далеко в розташування противника. Шардаков накинувся на „Мессера“, пробив йому бік, літак задимів. Ігор зайшов йому під череву — це улюблений його спосіб. Але тут усе закрутилось, мов у калейдоскопі. Жорж Морозов підпалив „Хейнкеля“ і кинувся за ним униз, щоб глянути, куди той упаде, аж тут застрочили автоматичні зенітки, підбили Морозова, і він ледве встиг посадити на болото свій літак, що втратив керування. Не встиг він вискочити з кабіни, як з лісу до нього кинулось понад сорок німецьких солдатів.

Не бійся, Жорж, будь рішучим і сміливим, з тобою Шардаков! На нього завжди можна покластися. Він не побоїться зеніток. Він щось вигадася. Він устигне добити підпалений ворожий літак і встигне вчасно прибути на допомогу.

Мов яструб кинувся з ясного неба на ворога Шардаков. Грозою прошумів над німецькими солдатами, що бігли до літака, і примусив їх припасти до землі.

Тим часом Морозов почав підпалювати літак, щоб не потрапив до рук ворогові. З другого боку до нього вже бігли німці. А літак не хоче горіти.

Шардаков спустився на бриючий і розстрілював німців, що припали до землі.

Нарешті літак спалахнув. Морозов, відстрілюючись з пістолета, під вірним прикриттям друга побіг у напрямку наших позицій. Уже підбігав до кущів, за ними — наші, там — порятунок, як раптом перед ним, немов спід землі, з'явилось два німецьких автоматники. Секунду прогати — і не літати більше Морозову. Але Шардаков ніколи не помилявся, ніколи не гарячився, ніколи не збивався з узятого ритму роботи. Недарма підполковник Зайцев каже про нього: — Він ніколи не полізе навмання, тільки коли вигідно, коли точно розраховано. Тому ніколи не схибить. Найвідповідальніші доручення я покладаю на нього. Якщо треба зробити особливо складну розвідку, теж йому доручаю. Він так підійде до об'єкту, що вже розвідає — так розвідає.

І Шардаков не пропустив цієї секунди. Майже черкаючи крилами кущі, пройшовся над головами автоматників і поклав їх. Морозов теж не прогав моменту і пристрелив обох.

Урятував друга Шардаков. Але сам потрапив, здається, у безвихідне становище.

Звідкись з'явилося чотири „Мессершмітти“ і накинулись на нього. Це Ігоря не злякало — він бився з дев'ятьма. Правда, цими чотирма керували, як видно, не абиякі льотчики. Та... озброєння спасувало. Небо очистилось від хмар: стало чистим, немов його мітлою вимели. Де ж шукати порятунку?

Шардаков помітив далеко над ворожою територією маленьку, мов носова хусточка, білу хмаринку. Для звичайного льотчика ця хмаринка нічого не варта, вона нічого йому не підкаже, не породить ніякої думки. Але майстрові, віртуозові повітря вона сказала багато. Як спалах магнію виявляє на фотопластинці невидну для простого ока різкість контурів, так ця хмаринка освітила для Шардакова непомітні для інших можливості.

Двадцять хвилин морочив він голову недотепам з „Мессершміттів“, водячи їх навколо хмаринки, як водить фокусник навколо пальця роззяву-простачка, поки зовсім не пошив у дурні чванливих німецьких асів.

Минуло чимало часу відтоді, як Ігор остаточно попрощався з десятирічкою, як востаннє бачив на смерть переляканого Кольку з вусиками і розгублену Катю в барвистому платті. Але він не змінився. Так само не терпів грубіяництва і дуже болісно на нього реагував, так само органічно не терпів хвастощів, за якими, звичайно, як у Кольки, ховалося боягузтво, так само терпіти не міг людей порожніх, як червивий горіх, що ганяються тільки за зовнішнім полиском.

Завжди підтягнутий, охайно й гарно одягнутий, він цим ніби підкреслював свою внутрішню гідність, внутрішню підтягнутість і красу.

Катя, що близько знала Шардакова, не могла відгадати у зовні спокійному, трохи гордовитому, навіть холодному юнакові, який ніколи не виходив з раз узятого ритму, завзятого ворога спокою, непорушності, застою. Не могла відкрити того, що не відкривається само в дужих і міцних духом вдачах, що вони, мов на зло для поверхових людей, старанно ховають від сторонніх очей.

Горіти, кипіти, пориватися вперед до світла, вічно шукати і знаходити — от дійсне покликання, от справжня душа цієї зовні холодної людини.

Тільки раз у житті він порушив рівний темп своїх вчинків — це коли тікав з госпіталю в свою частину.

Після важкої контузії він потрапив у далекий тиловий госпіталь. Лікарі визнали струс мозку. Особливо боявся за стан його здоров'я маленький глухуватий старичок-невропатолог з тремтячими руками і з поламаним пенсне на гострому носіку.

Ігореві пропонували їхати заступником начальника по навчальній частині в авіашколу.

І він лежав сумний. Зморшки то з'являлися на високому чолі, то зникали: „Там кипить, горить земля, там вирішується доля Батьківщини, а я мушу сидіти в тилу. Ні, це не по мені. Справжнє, бурхливе життя пройде повз мене, відстану від товаришів. Ні! Це дійсно зломить мене, я не переживу, щоб мене випередили, перегнали, а потім поблажливо дивились на Ігоря, що залишив поле бою“, — розламували голову тяжкі думи. І він вирішив — тікати. Відразу відлягло від серця.

Саме в цей час підійшов невропатолог і нагадав:

— Сьогодні буду остаточно доповідать комісії — тільки на відпочинок, тільки на роботу тиху, не активну, так би мовити, спостережливу.

Немов рану посипали сіллю. Ігор схопився з ліжка і сказав зовсім розгубленому старичку якоюсь мало зрозумілою мовою:

— Терпіть не можу барражирувать! Бовтаєшся без діла. Скучно. Люблю битись!

Так лікар і доповідав комісії.

— Небезпечна людина. Наговорив мені силу грубостей. Хотів битися.

З словами лікаря з далекого тилового госпіталю безумовно погодяться німецькі льотчики: гвардії лейтенант Ігор Шардаков збив двадцять ворожих літаків сам і шість разом з товаришами.

ПІСНЯ ПРО РУСЬКОГО ЛЬОТЧИКА

Вихорем носиться сокіл над Волгою, над широкою руською рікою. Видно, серце богатирське вогнем палає, видно, воля вольна клекоче в молодецьких грудях, видно, любов непоборна розпалює кров.

Не шкодує сокіл життя свого, не боїться, ясний, смерті сліпої.

Він не пустить, він ніколи не пустить недруга лютого поганити холодні води рідного привілля, ясної ясності красуні російських рівнин.

Ще захід, ще розворот, ще віраж — і спалахує чорно-крила смерть зі свастикою на хвості, і каменем падає у хвили бурхливі.

Эх, ты, Волга, мать родная,
Волга, матушка река!
Не видала ты подарка
От донского казака.

Так прийми ж, прийми здобич ратную від виплеканого твоїми грудьми сина вірного, прийми й навіки сховай в глибинах своїх того, хто наважився напитися твоєї вологи чистої губами зі скаженою слиною.

Не пити їм води з Волги, не бачить їм нашої ріки.

Але чорні хмари орд німецьких сунули й сунули до берегів крутих.

Без відпочинку, без утоми, без нарікання на долю свою, вдень і вночі, в туман і сніг піднімався вгору двадцятип'ятирічний богатир Іван Лавейкін і трощив ворога, і громив ворога, і топив його.

А ріка, повновода і красива, у спокійній величі несла води свої безмежними російськими просторами. Спокійна певність сил непохитних ішла з хвиль пружних і вливалася свіжістю в тіло міцне, в душу стійку російського льотчика. Такого не залякаєш, такого не переможеш.

...Танки, колони ворожих танків поспішали на допомогу тим, що рвалися в глиб країни.

Не пустить, за всяку ціну зупинити!

Горбогрудим грейдером повзе чорний ланцюг танків, в'ється брудно-зелена змія мотопіхоти.

Далеко, у волзьких луках, мов дві перлини, переливаються самоцвітами два озера-велетні. Нікого не чіпають, нікому не заважають. Але озера ці російські. Забув про це ворог у люті своїй.

Низько, майже торкаючись матері-землі, йдуть штурмовики, над ними винищувачів п'ятірка мчить.

Обійшли озера праворуч, в лоб кинулись на колону. Полум'ям охоплені танки конвульсійно забилися на одному місці. На них наповзали задні, набігали машини з піхотою. Як у кліщі затиснули озера в'юнку сталюу гадину — ні вихопитись, ні втекти.

Але з хмар вивалилось вісім асів німецьких. Зі свистом, що душу морозить, кинулись на штурмовиків.

Бийте, хлопці, трощіть, не бійтесь восьми!

І шлях їм заступила червонозора п'ятірка.

Лавейкін кинувся на двох, і почав громити берлінських виучеників. Один відразу зайнявся і поквапився допомагати наземним друзям догорать. А третій підійшов з боку і в руку Лавейкіна ранив. Але капітан не випустив другого. Літак хитнуло. Перебило тягу. Розірвало крило. Поспішай на аеродром, російський богатир, не витримає більше машина, а життя твоє, життя дороге. Помститись ще встигнеш.

І може вийшов би з бою. Але глянув на груди, а на них — три ордени „Червоного Прапора“, країна нагородила, народ.

Напосів на ворога, але несила, машина дріжить і трясє. Не силою, то хитрощами руський візьме. Не видасть ріка рідна, і на неї машину повів, трохи-трохи хвилі не черкнувся, сковзнув на крило і зник. А льотчик німецький, що гнався, не зміг уже вивести машину з піке і врізався в берег лісистий.

...Не прорвався ворог до ріки, зламав зуби об привользьку твердиню — місто Сталіна, зламав крила йому вітер волязький і погнав ворога до Дон-ріки.

Гарячі бої йшли над Доном. Важко доводилось Лавейкіну. А річку сковував мороз. Видно тільки витку стрічку іскристу. Але Лавейкін відчував бурхливу міць ріки. Від неї йшла натхненна сила.

І не міг тихим бути в буряні часи Дон. Він вирував, лютував. А коли підходили до гирла, зірвав кайдани холоду, розбив кригу і топив у хвилях своїх нечисть німецьку. І допомагав йому, здорово допомагав тричі орденоносний капітан.

Вісімнадцять літаків ворожих розбила об землю тверда й ласкава рука Лавейкіна. А скільки танків спалив, автомашин, скільки зробив успішних розвідок — не скажеш точно, не опишеш докладно.

З Дона йшли переможні полки на бій за Україну. І пісня кружляла над кавалерією, над танками і линула до висот самольотних. І прикриваючи військо радянське, здавалося капітанові, що він чує знайомий зворушливий мотив:

Їхали козаки,
Із Дону додому...

Нікого не скривдив запобігливий капітан. Розмовляє з дівчиною — червоніє, а в грудях б'ється гаряче, ніжне серце. Нема меж його добрості до товаришів, нема меж його широкій натурі.

... Тепер над Дінцем носиться в непоборній люті безстрашна машина Героя Радянського Союзу гвардійця Лавейкіна, підпалюючи танки, розстрілюючи піхоту, глушачи зенітки і скидаючи з нашого неба літаючого ворога. І ввижається йому в запалі боїв дзвін копит, гуркіт танків, що йдуть на захід, і, мов удари всенищівних хвиль весінньої ріки, вчуваються наростаючі громові удари пісні, що лине в небо в леті крутому:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.

З марива віків підводиться над кручами Дніпровськими на горах Канівських кобзар посивілий з високим чолом, із звислими товстими, немов із снігу виліпленими, вусами. Висхлою рукою перебирає струни кобзи. І розходиться гнівне і грізне рокотання, від якого гнуться дерева, мов гори підносяться хвилі Дніпра - Славуті і топлять, і душать, і змітають тих, що прийшли до нас з мечем.

Це буде, буде! А покищо, покищо з берегів Дніпра лине плач і стогін замучених, скатованих. Гуркіт мотора не може заглушити зойків згвалтованої і вивезеної в німецьку неволю юної нареченої. Не дочекалась щастя свого, не дочекалась, рідна.

А це що, що це? І волосся піднімається на голові, і серце стискає холод. Льотчик виразно чує розпачливий зойк:

— Тату! Татуню! Рятуй! Я не хочу в яму, не хочу! Та-ту-ню!

Глухий стукіт мерзлої землі об тіло дитяче заглушив, прибав зойк розпачу. Тільки звірячий сміх кружляє у свисті вітру: німець закопує живу дитину.

— Тату! Я хочу жити! Рятуй! Рятуй! — спід землі вихлоплюється крик п'ятирічного мученика.

Ще крутіший віраж, ще сміливіший розворот, ще лютіша атака — і спалахує чорнокрила смерть зі свастикою на хвості, і каменем падає в Дінець, що розлився широко.

Вихорем носився сокіл над широкою Волгою, над Доном, де хвиля, як буря, як вир.

І недалеко той час, коли над Дніпром капітан пронесеться, над рікою далекою Сян.

Березень, 1942.
Сватове.

РОЖЕВІ ХМАРИНИ

Чортом пронісся над аеродромом винищувач, зробив карколомний віраж, півколо і м'яко покотився посадочною площадкою.

— Ач, мов змії, присмоктався до землі,— захоплювались льотчики майстерністю посадки,— видно Віталія.

Таку людину відразу вгадаєш, відразу уявиш її обличчя, постать, навіть вдача вималюється з граничною ясністю.

Знати сокола по лету,—говорить стара приказка. Це так. По лету можна уявити і льотчика. Ось зараз із кабіни вийде здоровенний юнак з різкими рисами характерного вилицюватого обличчя, з гострими, навіть, якщо хочете, нахабними очима. Манірно підійде до товаришів—любуйтесь, мовляв, це я. Все в ньому повинно бути зухвало, від погляду до ходи.

Але... з кабіни вийшов зовсім не той, кого я сподівався побачити. До нас ішов тонкий, крихкотілий юнак, незручно переступаючи з ноги на ногу, заплутуючись у ході, як це буває із соромливою дівчиною, коли вона знає, що на неї всі дивляться, про неї говорять. Навіть орден Леніна і золота зірка Героя Радянського Союзу, що красувалися в нього на грудях, теж, здавалось, завдавали йому ніяковості.

Всі вже знали,—передали по радіо,—що він тільки що збив ворожий літак, тому в один голос спитали:

— Що цікавого?

— Та, так, нічого, як звичайно,—але очі спалахнули, а сам почервонів, засоромився.

Я побачив натхненне обличчя поета-мрійника, з великими, ледве пойнятими сумом очима. Вони блищали м'яким добрим світлом, і цей юнак здавався давно знайомим, близьким, рідним.

Він ріс на південному узбережжі Кавказа. Він увібрав у себе свіжість зелених гір і прохолоду бирюзового моря, сонячний запах олеандр і п'яний дух розквітаючих вночі ніктіриній, прозору блакить неба з рожевою пухнастістю хмар уранці. Ця рожевість найбільше хвилювала молоду душу—кудись кликала, вабила. Він годинами міг милуватись нею, думати, мріяти. А це поривало до науки. І він сідав за книги, поглинав їх одну по одній, наполегливо вчив формули, теореми. Але це було не те, не те. Це не заспокоювало, не давало ясних форм збудженій фантазії. Тоді Віталій кидав книги і тікав у гори, піднімався все

вище й вище, поки не виснажиться. Та повноти почуттів не зазнавав, не було задоволення. А вранці знову вабили, щось обіцяли рожеві хмари і так було хороше-хороше. Але ненадовго, чогось бракувало.

Якось уранці він вбіг у кімнату схвильований, очі блищали:

— Здається, знайшов! — сказав він таким голосом, що мати перелякано кинулась до сина, допитуючись, що він знайшов. Але з його відповідей вона мало що могла зрозуміти.

Потім Віталій зник на кілька днів. Прийшовши додому, урочисто сказав:

— Я вступив до планерної школи!

Школа збрала цікавих людей. Це були юні мрійники, що шукали в житті чогось незвичайного, красивого. І кожен уявляв його інакше. Більшість хотіла бути Чкаловим і обов'язково летіти через Північний полюс в Америку; інші — уявляли себе завойовниками Антарктиди; треті — хотіли стати морськими льотчиками, які відшукують косяки риби, що йде нерестити. Багато хто мріяв уславити своє ім'я в запеклих боях.

Але Віталія Попкова все це мало цікавило. Його вабила тиха рожевість вранішніх хмар, а чому? — важко було сказати. Його вабила незвідана краса; там ніщо не перешкоджало глибоко поринути в чудовий світ мрії, а потім усе це передати іншим у фарбах, слові або музиці, передати яскраво, повно, красиво. І це не те. Не передати. Воно повинно наштовхнути на щось незмірно велике, чудове, викликати якісь нові уявлення, окрилити на велику, близьку серцю, бажану роботу, яка заповонила б, поглинула.

А коли він уперше піднісся в повітря і побачив з пташиного лету непередавану словами чарівну картину гір, садів, моря, він так захопився, що не помітив, як урізався в соняшники. Але це трапилось тільки раз від несподіваних вражень, від повноти їх.

Він пильно почав учитись і швидко опанував майстерність планериста. Він умів усе підпорядковувати одній меті. А мету було знайдено. Повітря стало його новим життям. Для цього варто було жити, вчитися, страждати. Він знайшов себе. В повітрі, наодинці з самим собою, він почував себе напрочуд дужим, могутнім, вершителем долі. На землі — ставав соромливим, тихим, навіть боязким.

Війна урвала мрії. Треба було відвоювати право на них, вирвати з рук смерті право на вільне здійснення своїх

мрій, думок, загалом на повноту життя, як розумів її Віталій.

Заговорили про нові професії. І всі, хто знав Віталія, здивувались, коли він висловив бажання іти в школу винищувачів. Та ще як висловив! Він уперто добивався цього скрізь і завжди. Але соромився пояснювати товаришам справжню причину цього тяжіння.

— На винищувачі краще бити ворога,—звичайно пояснював він. Але не договорював до кінця. Всією силою захопливої вдачі його поривало швидше скинути бруд свастики, що несе поневолення, з незаплямованої чистоти рожевих хмарин нашого неба. І йому хотілось робити це самому, щоб поруч ніхто не сидів—тільки він та машина,—близька, слухняна, що здійснює його юнацьку мрію.

Просто з школи в бойовий полк прийшов вісімнадцятирічний сержант Віталій Попков.

— Сьогодні підете зі мною прикривати війська,—сказав командир, недовірливо покосившись на майже дитяче обличчя й помітивши м'який сум великих очей.

„Наполегливості мало,—подумав командир,—але рано робити висновки, побачимо“.

Довго не повертались із завдання. На аеродромі хвилювались. Зайшло сонце. Хвилювання зростало. Та от далеко почувся шум моторів. Ідуть. У новаків замирає серце. Чекають товаришів.

— Як новоприбулий?—спитав помічник командира.

— Чудовий льотчик-винищувач, не поступиться старикові; велике майбутнє,—скупю, як завжди, але чітко і ясно дав оцінку командир частини.

Непомітно ні для себе, ні для інших Віталій злився з частиною, близько зійшовся з товаришами. Його поважали: в повітрі—за відвагу, наполегливість, майстерність, за готовість першої-ліпшої хвилини покласти життя за товариша; на землі—за чесність, скромність, поважання старших. І все це виходило в нього просто, натурально, невимушено, бо йшло від серця.

Коли він збивав літак,—а збито ним їх уже біля двадцяти,—він радів, мов дитина. Але радості не висловлював у голос. Зате про це не тільки говорили, а співали, співали гімн щастю очі—в них тимчасово зникла відвічна поволока суму, вони світилися, горіли, раділи.

Рано вранці командир ескадрильї викликав до себе льотчиків.

— Сьогодні особливо відповідальне завдання — прикрити війська в наступі. Будемо в дуже важких умовах. Зі мною полетять Штокалов і Попков.

Летіли над озерами, луками, перелісками. Небо чисте-чисте, ніби його старанно вимили ранкові роси. Тільки далеко, мов лебежий пух, ніжились рожеві хмарки. „Яке гарне життя, як ми добре жили, яке все прекрасне навколо нас. Страшно навіть подумати, що на світі є такий бруд як фашизм, який хоче все забруднити, на все накинути кайдани і все перенумерувати,“ — неслися думки слідом за хмарами, за неповторно красивими картинами, що пробігали вниз. — „Але цьому не бувають!“ І тіло сповнилось бадьорістю.

Наземні війська вибивали німців з соснового бору, а остронь, за лісом, колгоспники орали українську землю, що сумувала за працею. Це ще більше надавало сили і радості за життя. „Яка непохитна віра в свою армію, отже і в мене“. Але на саму цю думку він почервонів, ніби його хто підслухав, побачив його.

На річці промайнули дві довгі тіні. В повітрі голосно заревли мотори. Небо розсікали кулеметні черги. Колгоспники скам'яніли, позадиравши голови.

— Ой, рідненькі, дивіться, дивіться! Крайній, крайній! Який одчайдушний, за двома погнався, — кричала загоріла, коренаста, як чоловік, колгоспниця.

Машина Попкова відокремилась і кинулась на двох довгих і тонких, мов оселедці, „Мессершміттів“.

— Ох, зіб'ють сокола, зіб'ють!

Літак Попкова дзигною закрутився між двома ворожими винищувачами.

— Еге, не на такого натрапили! — промовив басом присадкуватий колгоспник, побачивши, як вправно уник обстрілу літак Попкова й опинився позаду того винищувача, що йшов з лівого боку.

Зі сходу, вище наших, ішло ще кілька оселедців.

— Так його, так його! — кричали знизу, ніби допомагали Попкову клювати „Мессершмітта“, що почав відставати.

Вправний переверт на крило, свічка і з піке прострочив мотор противника.

— Падає, падає, душогуб проклятий!

А машина гвардії молодшого лейтенанта Попкова мчала на допомогу гвардії капітанові Івану Лавейкіну. Він теж збив одного. Але підскочило ще чотири оселедці. Лавейкін погнався за водієм, а на нього відразу напосіло двоє.

Скориставшись проміжком між тими двома, що гналися за ним, і вибравши слушну хвилину, Попков врізався в середину і з розгону підбив завзятого мессера. Але другий напосідав на Лавейкіна і трохи підбив його. Ще хвилина і капітанова машина вріжеться в ліс. А тут, як на зло, боеприпаси вийшли. Що робити? Довго міркувати нема часу. Та довго й не думає в таких обставинах мрійний юнак. Рішення прийнято давно, ще на зеленому узбережжі залитого сонцем Кавказа. І він крутим поворотом перетяв шлях до Лавейкіна, сміливо і чесно підставив свої груди, рятуючи життя командира.

Лавейкін вивернувся,— врятував літак і не припинив керувати боем.

Машина Попкова здригнулась, на мить спинилась, ніби не бажаючи залишати блакитну прохолоду неба, і пішла в круте пікірування.

На землі скрикнули і замерли з викривленими боєм обличчями.

— Ой, синку мій, синку! Зайнявся, зайнявся, бідолашний.

Охоплена полум'ям машина неслась на ліс.

Попков ще не встиг відчутти вдара, як тонкий, гарячий струмінь, що бризкав наче з форсунки краплями вогню, обпалив обличчя. Він намагався керувати, але машина не слухалась. Інстинктивно кинувся з кабіни. Але дужий подув вітру прижав ноги до кабіни і вони горіли. Потім спалахнули шкіряні рукавиці. Але болю не було, не було й думок ні про смерть, ні про порятунок, ні про спотворене вогнем тіло. Одна думка, мов підстрелений птах, билась у мозку: як невдало почав день, як невдало почав день... А ноги ніби чужі, ніби відокремились від усього тіла і самі силкувались відірватися від кабіни.

Раптом і ця думка зникла. Приємна тиша, наче м'яка ковдра, огорнула тіло. Перед очима промайнула чиста вранішня блакить, а на ній, ніби витворні фігурні клумби з ніжними переливами квітів, рожеві хмаринки. Навколо них, немов з прозоро-чистого мармuru, стояли найрізноманітнішої пишної архітектури чудові палаци, творячи чарівне, повне повітря і сонця, місто. На вулицях і майданах, сплітаючись у радісний танок, кружляли, як легкокрилі сніжинки, світлі чисті істоти. „Оце справді гарно!“ І йому здавалось, що він злився з цим чудесним світом мрій, що він, немов рожева хмаринка, кружляючи і бавлячись, поспішає на безмірно любе серцю побачення.

Та от великий зелений масив понісся просто на нього. Рука смикнула за кільце, і він рвучко підстрибнув угору, спинився і плавно гойдаючись над пишними кучерями лісу, пішов униз.

А далеко на горизонті, мов його юнацькі мрії, пливли рожеві хмарини, закликаючи до життя, до боротьби, до перемоги.

ТАЄМНИЧИЙ ГІСТЬ

У маленькому будинку одного з прифронтових сіл зібрались льотчики з різних ділянок фронту. Це кращі з кращих. Після довгих завзятих повітряних боїв послали їх на відпочинок — підкріпитись, набратися сили. Війна в повітрі важка і вимагає особливого здоров'я, особливого напруження енергії.

Вечорами, в невеликій залі, збиралися люди різних нахилів, вдач, але одної професії. Важка, але цікава професія зближувала, ріднила. Щовечора тут розгоралися палкі суперечки, розповідались захопливі пригоди з льотного життя. Найбільшою популярністю користувались оповідання про льотчика з суміжної частини, про льотчика зірвиглолову, як його тут прозвали, про гвардійця Кільдюшова.

— Яюсь надвечір повертався Кільдюшов з бойового завдання, — заводив першим, як завжди, Володя „ястребиний ніс“, як жартома прозвали його товариші. — Пройшовся над аеродромом раз, другий, а потім — всі так і ахнули, хана хлопцю — на низькій висоті в штопор зірвався. Але вже зовсім перед землею вийшов з нього і, майже не розвертаючись, прямо зі штопора, пішов на смугу. Вийшов з кабіни і топає, як ні в чім не бувало. Ну, певна річ, командир узяв його в шори, здорово взяв. „Щоб цього більше не було, — каже, — я тебе звільню з частини“. Хлопець, знаєш, аж позеленів. Він щойно в бойову частину потрапив, а тут, виходить, кар'єра під зав'язку підійшла. „Літати, — каже командир, — не вмієш, тільки мою частину споганиш“. Того в сьомий піт кинуло, але не подає знаку. Підходить отаким фертом до командира, стає, як положено, і рубає: „Та, що ж я, товаришу командир, гірший за інших. Тільки й вади, що рябий“.

— Ну, не вигадуй, цього він не казав, — палко заперечив веселий жвавий товстун з орденом Червоного Прапора на широких грудях.

На нього всі накинулись. Завжди, як починали говорити про Кільдюшова, Сашко мовчав і тільки єхидно всміхався, ніби знав про нього більше від усіх інших, але затаював це — мовляв, говоріть собі, що то з вас вийде, — а тепер заговорив, та й то невпопад.

— Тебе що, заїло — теж рябий!

Одностайний сміх усієї компанії примусив почервоніти Сашка. Він увібрав голову межі плечі і замахав руками.

Почалися жарти. Розмова перейшла на іншу тему. Тільки від цього часу всі почали прозивати веселого добродушного Сашка „рябим Сашком“. Досі вони ніби не помічали на вродливому обличчі льотчика давнішніх слідів віспи. Та він свого не дарував, від нього перепало іншим ще більше.

Приземкуватий, широкоплечий Сашко був душею компанії: гострий на слово, вигадливий на витівки, простий і невтомний у ділі. Танцювати, так танцювати, щоб каблучки відлітали фрицам на погибель, як він казав. Залицятися до дівчат, то вибирати таку, щоб голова обертом йшла, щоб закрутила, завертіла до одуру, до паморочення, щоб дух забивало.

Життя для нього було ясным, як свої п'ять пальців, просте й зрозуміле, як гладінь своєї власної долоні. Він ніколи особливо не задумувався над питаннями навколишнього світу, сприймав життя таким, як воно є, не ускладняв роздумуванням, а тому був веселий, свіжий, життєрадісний.

Навіть коли кохана дівчина розлюбила, він не терзався. „Ну розлюбила, так розлюбила, виходить я їй не пара“, — вирішив він і заспокоївся. Любив друзів, компанію, роботу, і до всього ставився сумлінно і просто.

Говорити тільки про свої льотні справи не вмів і не хотів. Щойно почнуть про повітря, Сашко ніби води в рот набере. А говорили про це часто. І про що б не починали, однаково переходили до розмов про Кільдюшова: таємничий гість завжди був присутнім у компанії льотчиків. Він імпував їм своїми ніби й звичайними, але не звичайно виконаними ділами, ніби хуліганкуватими формою вчинками, але по суті діловими. Льотчики жваво обмірковували можливість таких вчинків, реальність їх.

Сашко під час цих розмов цілком замикався в собі і тільки лагідно посміхався. Це було для хлопця-балакуна

не натуральне становище, але він неминуcho впадав у нього, тільки no на сцені з'являвся таємничий гість.

— Риск — благородне діло — цю приказку краще ніж до якої іншої можна прикласти до нашої роботи, — почав Ваня, що любив пофілософствувати. — Часом, брат, не рискнеш, забаришся з розрахунком, диви, а тобі хвоста вже вкрутили.

— Це ти теж... Розрахунок найголовніше.

— Та, от слухай. Діло було недавно. Розповідав мені солідний друг. Прикривали переправу через Дінець. Ходили під хмарами. Раптом розкриваються хмари — і здрасте — два оселедці. Водій пари атакував Местеркова у хвіст просто зза хмар. Шардаков крутим переворотом пішов на допомогу і погнав „Мессера“ на Кільдюшова. Той по ньому навскидку очередеюгу. Тим часом на нього насів другий. Не забувай, що все це сталося раптово, опам'ятатись не дали. Ну, тут, брат, кинься в піке — не вернешся з нього, шарпнись убік — кабіну прошиє і бувай здоровий. А Кільдюшов різко розвернувся і пішов в лобову, — як кажуть на Україні: „хоч пан, хоч пропав“, і не забудь, що перед ним був „М-109-Т2“ — остання марка, має п'ять точок. На це саме фриц покладав надії і не звертав, а Кільдюшов і поготів. Але у фрица, видать, гайки були плохо законтовані і кишка забарахлила — звернув у бік. Кільдюшов його і зрізав.

— Виходить, розрахував. Тут і розрахунок і риск злилися, мов два струмки, в єдину ріку.

— Ріку не ріку, а фрица трахнув, — несподівано вставив Сашко.

— Ну, а це що — розрахунок? Під час учбового повітряного бою, — провадив далі Ваня, не помічаючи Сашкової репліки, сказаної ніби про себе, — Кільдюшов ув'язався в „бій“ з товаришем. Той вивертався, викручувався, але Кільдюшов, роблячи різні фігури пілотажу, притискав друга до землі. Тут дають уже сигнали із землі, що не можна так низько пілотувати, що розіб'ються к бісу обидва, а Кільдюшову хоч би що. Дали йому вісім діб арешту за хуліганство.

— Так і треба: низький пілотаж — або бравурство або незнання свого діла, швидше друге, — зауважив завжди байдужий до всього Анатолій.

— Шкода, що не фриц був, я б йому показав низький пілотаж! — випалив Сашко і почервонів, видно, згадавши, що це не він зробив. Товариші так його й зрозуміли і не

сміялись. Вони вже звикли до подібних вибриків Сашка і вважали, що в нього і Кільдюшова дуже близькі вдачі, тому він так і реагує на особливо гострі місця.

Розповідали, як Кільдюшов у туман і сніг кинувся за фрицем, що йшов над аеродромом. І коли командир сказав йому про марність вильоту, він образився: „Та я ж його трохи не догнав“. А через п'ять днів забрався на 7400 метрів за розвідником над Старобільськом. Фриц був з кисневим приладом, а він вихопився без нього. І такого жару нагнав „Хейнкеля“, що той три дні не показувався.

Багато говорили про таран Кільдюшова. Знову прикривали переправу через Дінець. Машину його трохи поскубли „Мессери“, треба йти додому, а тут суне „Хейнкель“, вщерть навантажений бомбами. Не довго думаючи, Кільдюшов повернув машину і погнався за фрицем. Всі боеприпаси використав, а той усе норовить прорватися до переправи. Нарешті, наздогнав його в полі і примусив скинути вантаж на своїх. Загалом добре познайомився з льотчиком „Хейнкеля“: бачив його крізь скло кабіни і з лівого, і з правого боку, і в лоб. А потім розвернувся і рубанув правою площиною по хвостовому оперінню. От і все. А коли його спитали, чому він пішов на таран з трохи попсованою машиною, він, не задумуючись, відповів: „Шкода було льотчика, така пика фашистська, не міг стерпіти“.

Останнє оповідання, видно, не сподобалось Сашкові, зачепило хлопця за живе, що не він це зробив, та ще так просто, ніби між ділом. А в цьому і краса вся полягає для таких вдач, як Сашко. Зачепило, видно, за живе, не витримав, підвівся і вийшов у садочок.

На вулиці загула машина і спинилась коло ганку. Стукіт у двері. І в кімнату ввійшов старшина.

— Скажіть, будь ласка, де міститься гвардії лейтенант Іван Гаврилович Кільдюшов?

Всі перезирнулись.

— Я тут!—почувся голос, і в дверях з'явився веселий рябий Сашко.

Всі остовпіли.

— Ну, до побачення, товариші. Все, що ви тут говорили про мене,—чиста правда. А от щодо рапорту командирові на предмет рябого із'яну—це ти, Володю, вигадав.

І гвардії лейтенант Іван Кільдюшов швидкою, в розвалку, як у моряка, ходюю вийшов з кімнати.

КРИЛА ОРЛА

Першим зустрів нас на аеродромі молодий льотчик у бездоганно пошитій морській формі.

— Який жаль, друзі! Запізнилися, непоправно запізнились! Учора, вчора нагрянули б! О, як чудово нас бомбили! Дванадцять бомбардувальників!

Ми презирнулися, не розуміючи, чому ця людина з орлиним носом так щиро шкодує, що ми не потрапили під бомби дванадцяти „Юнкерсів“.

— Дуже вдячні вам за турботи, але нас учора теж бомбили вісімнадцять бомбардувальників. Отже, ми, здається, нічого не втратили,—відпариував хтось із нас.

— Друзі мої, та я бачу, що ви нічогісінько не розумієте в німецькій авіації! Я кажу не про бомби, а про дуже смачну юшку. Розумієте, вони трохи помилились. Побачивши наших винищувачів—скинули свій вантаж просто в море. Певна річ, наглушили велику силу риби. Хлопці аж цілий пуд жирної кефалі наловили.

Ми всі щиро сміялись і справді шкодували, що не приїхали вчора.

— Тим паче, що потрапили б під бомбардування тільки дванадцяти, а не вісімнадцяти „Юнкерсів“,—не кидали жартувати мої товариші.

Але доля не хотіла нас кривдити. Не встигли ми ввійти в бліндаж до льотчика, що зустрів нас, як забахкали зенітки. Просто з моря заходили на аеродром двадцять чотири „Юнкерси“.

— Одну хвилину відпочиньте, мої друзі. Я негайно повернуся,—і, мов куля, вилетів з бліндажу наш давній знайомий, молодий льотчик Чорноморського флоту, капітан Авдеев.

Ми теж вийшли, щоб глянути на бій над морем.

Великий, нещодавно побудований, аеродром лежав на самому березі моря. Коли буря доходила до 7—8 балів, хвилі майже докочувались до короткохвостих сріблястих „чайок“.

Ми бачили, як першим відірвався від землі й орлом знісся в небо ястребок Авдеева. Слідом за ним піднімалися гостронісі винищувачі.

Ворожі бомбардувальники були зовсім близько від аеродрому, коли в їхній лад врізалась дев'ятка червонозорих машин.

Наші очі прикипіли до ястребка Авдеева. Ми багато наслухались про безприкладну мужність і незрівнянну віртуозність капітана.

Важко описати цей блискавичний поєдинок. Ми тільки бачили, як закрутилась машина Авдеева навколо „Юнкерса“, що вперто рвався до аеродрому, як спалахнуло повітряне чудище і чадним факелом полетіло в морську глибину.

Ми бачили, як круто повернула машина Авдеева і помчала над пінястим морем за другим бомбардувальником, що тікав до свого аеродрому. От-от наздожене, от-от наздожене. Нам хотілось, щоб ще швидше неслася бистрокрила птиця. Льотчик „Юнкерса“ вижимав із своєї машини все, на що вона була здатна.

— Втече, клятий,— важко зітхнув хтось.

— Стервятникові не втекти від орла,— сказав я, згадавши бій гірських орлів, який я колись бачив.

— Від Авдеева не втече,— спокійно промовив льотчик, що стояв біля нас.

Авдеев звернув з курсу і йшов навперейми бомбардувальникові.

— Доганяє, доганяє!— радісно кричали ми.

Авдеев уже напосідав на стервятника. Ворог несамовито огризався з усіх кулеметів. Але в Авдеева важко влучити. Блискавкою носилась його машина навколо бомбардувальника. Нарешті, спалахнув і другий „Юнкерс“.

— Ну, от і все,— сказав льотчик, що стояв з нами, і пішов у бліндаж.

Бомби знову вибухали в морі, високо піднімаючи сивогриві смерчі. Тільки чотири бомбардувальники випадково залетіли на аеродром. Гуркотіли вибухи, викидаючи земляні фонтани, що бризкали камінням, розлягався, придушуючи людину до землі, виючий свист, знову гуркотіли вибухи, але не завдали жодної шкоди. Загинув тільки улюблений кіт штурмана з бомбардувальника, здоровенного рудого хлопця, і він на всі заставки лаяв літаючих фриців.

Незабаром, зробивши хитромудрий узор над аеродромом, опустився капітан.

— Ну, я ж вам казав, що швидко повернуся,— рівним голосом промовив Авдеев, виходячи з кабіни.

Ми з особливою цікавістю розглядали капітана, намагаючись знайти сліди хвилювання, але виявилось, що, спо-

стерігаючи повітряний бій, ми хвилювались у сто крат більше від капітана, який збив у нас на очах два ворожих бомбардувальники.

Ми попрямували до бліндажа. Хода Авдеева чимось нагадувала літ орла.

І знову переді мною постала давно бачена картина бою гірських орлів із цілою зграєю стервятників. Це було в перші дні оборони Севастополя. Я з моїм другом, українським поетом Іваном Гончаренком, стояв на виступі скелі біля Балаклави і з неослабним напруженням спостерігав півгодинний бій. На кожного орла кинулось відразу кілька стервятників, їх активно підтримувала велика зграя ворон. От зовсім уже оточили горду птицю. А проте бояться скубити дзьобом або почати бити крилами просто по голові, як це робить орел. Вони все норовили зайти в спину, дзьобанути якимось нишком. Пір'я летіло з птиць-напасників, орла навіть не видно. Потім він вихоплювався із гущавини воронів, підносився вгору і падав з вишини, шматуючи стервятників і ворон, що злісно кричали. Перемогли гірські орли, хоча їх було набагато менше.

Я несамохіть порівнював сьогоднішній поєдинок з боєм орлів. Та інакше як орлом і не можна назвати капітана Авдеева, побачивши його на землі і в повітрі. Злітаючи в небо, він зростається з машиною в єдину живу істоту, немов крила виростають у самого льотчика—могутні, спритні, величні.

Кожен виліт Авдеева відрізняється від попередніх. Більше десяти ворожих літаків збив він, і все різними способами. Хитрість, завзятість, відвага, сила волі, — все, тісно переплітаючись, творило стиль льотчика.

... Ясного сонячного дня він вів ланку винищувачів на штурмування ворожих колон мотопіхоти, що йшли на фронт.

Уже наближались до мети, коли зза гір вилетіло дванадцять „Мессершміттів“.

— Виходить, зривається завдання. Треба розпочинати бій і відходити,— так говорить сліпий розрахунок, теорія.

Але в капітана Авдеева свій розрахунок, своя теорія. Відважним, несподіваним розворотом нападає він на кількісно переважаючого ворога, примушує до бою, намагаючись заманити противника ближче до колон мотопіхоти.

На висоті в три-чотири тисячі метрів розпочинається повітряний бій. Літак Авдеева оточили чотири „Мессершмітти“.

— І треба вам сказати, що льотчики попалися першокласні і завзяті головорізи,—уриває оповідання Авдеева його товариш, що брав участь у цьому бою.

Авдеев вибирає машину з найсміливішим льотчиком, за яким стежать і якого наслідують інші три, і намагається збити саме її.

Вправно вивертуючись від обстрілу, він строчить одночасно з гармати і кулеметів по обраній цілі. Авдеев зважає кожен рух і свій і ворогів, що оточили його. Він намагається не пропустити слушного моменту, він уже вирішив, як діяти. І коли „Мессершмітт“ робить спробу зайти у хвіст ястребкові, Авдеев, улучивши слушну хвилину, зайшов збоку і прошив кабінку ворожого літака. Поранений льотчик тимчасово кинув керувати літаком. Цим теж не поминув скористуватися Авдеев і підпалив машину.

Побачивши в полум'ї літак кращого льотчика, німці гуртом накинулись на машину Авдеева. Але ястребок, видно, теж був підбитий. Він падав слідом за охопленим полум'ям „Мессершміттом“.

Лише коли радянська машина вирівнялась над колоною мотопіхоти, і дві вантажні машини, що їх влучно обстріляв Авдеев, зайнялися, тільки тоді ворожі льотчики, які відстали були від нього, зрозуміли, що їх перехитрили. Вони кинулись униз на Авдеева. Але товариші капітана помчали наперейми ворогам, відвертаючи від нього їх увагу і даючи цим самим Авдееву можливість набрати висоту.

Отак, міняючись ролями, вони по черзі по-різному обманювали повітряного ворога, то падали вниз, обстрілюючи колону, то билися з літаками.

Скинули на землю ще два „Мессершмітти“, підпалили кілька вантажних автомобілів з колони; знищили більш як сотню гітлерівців і щасливо повернулися на базу, відбувшись кількома пробоїнами в площинах і фюзеляжі.

— Вильоти капітана Авдеева один від одного цікавіші і повчальніші,—задумливо промовив старанно підстрижений льотчик, немов підсумовуючи оповідання Авдеева.—Та чого там довго шукати прикладів, позавчора...

...Повільно виходив ізза гір вечір, неохоче гасячи холодний весняний день. Зорі ще не проступили крізь густу синяву неба, але, пильно вдивляючись, вже можна було побачити одну—дві.

Капітан Авдеев повертався з виконаного завдання. Він супроводжував наші бомбардувальники. Бомбардування вда-

лося, настрої у льотчика був веселий, навіть грайливий. Молодість, орлина душа закликали до якихось нечуваних подвигів.

Раптом далеко осторонь він побачив дев'ять „Мессершміттів“. Правда, на фоні швидко темніючого неба видно було тільки розпливчасті силуети, але досвідчене око снайпера повітря легко пізнало марку літаків.

І якось відразу надто смілива думка прорізала мозок, викликавши приємне тремтіння всього тіла.

Крутий віраж — і машина, визивно заревівши, помчала навздогін за силуетами, що швидко танули вдалині.

Наздогнав. Пристроївся непоміченим в хвості ладу.

— Щастить, безперечно щастить! — радісно стукотіло серце.

Додав газу. Зайшов трохи наперед крайнього „Мессершмітта“ і зразу дав чергу по сусіду.

— Тепер саме час діяти.

І Авдеев вирівнявся в ланку з двома ворожими літаками і, весь час стріляючи трасуючими кулями, повів ланку на чотирьох „Мессершміттів“, що віражували.

Льотчики „Мессершміттів“ з „його“ ланки, побачивши політ трасуючих куль з передньої машини і не помічаючи у вечірніх сутінках знаків на літаку, зливою різнокольорових огнів засипали своїх же. Почався запеклий бій між спантеленими ворожими льотчиками.

— Бий свій свого, дужче бий! — кричав Авдеев, виходячи з крутого піке і лягаючи на свій курс.

Відлетівши далеко вбік, він повернув літак, щоб глянути на наслідки своєї нечуваної вигадки.

Здала сипався вогненний каскад трасуючих куль і снарядів, потім яскравий спалах піднісся вгору, захитався і з карколомною швидкістю полетів униз, полишаючи кривавий слід на синьому полотні неба.

... Тепер на Чорному й Азовському морях не дає проходу фрицам Герой Радянського Союзу Авдеев. Та не тільки над морем. Над прибережними степами рідної України часто мчить безжальний „Ла-5“, несучи помсту за Одесу, за Севастополь, за рідне золотоверхе місто на високих кручах Дніпра.

Серпень, 1942.

Туапсе.

МАТЕРИНСЬКА МОЛИТВА

Висока струнка жінка стояла біля вікна. Тонка сухорлява рука перебирала пухнасте сиве волосся. Великі карі очі, і зараз ще гарні, затуманились глибокою думою. Крилатими думками Ганна Петрівна полинула на далеку й таку близьку та рідну Україну. Там її сини, там її щастя.

І вона завжди була з ними, добра, хороша Ганна Петрівна. І дотик її ласкавої руки відчували вони, йдучи на ворога.

Вона раз у житті любила. Але любила сильно, всім серцем і душею. Другою любов'ю була любов до синів. Але це була особлива любов. Їй здавалось, що ця друга посилює першу, що перша породила таке велике почуття другої... Але далі вона плуталась в поясненнях. Вона знала одно—без цієї любові, що вилилась в єдине почуття, нема для неї життя, нема для неї радості...

Після смерті чоловіка Ганна Петрівна довго не могла заспокоїтись і спочатку плакала, потім ходила мовчазною, з сухими, ніби скляними очима, вся замкнулась у собі і ніколи не розлучалася з синами. Вона цілком зв'язала своє життя з життям хлопчиків, як називала вона синів навіть дорослими. Незабаром вона відчула, що ті дві любові, які, доповнюючи одна одну, творили її повне щастя, злилися в єдину.

І знову світлішим стало життя, і знову повернулось щастя. З нею були її кохані, її дорогі діти.

Із заходу прийшла війна і вирвала в матері щастя. Вирвала? Адже вона сама благословляла їх, вона ж сама послала їх на війну. Так, послала! Послала захищати свою землю, самих себе. Вона інакше не могла діяти, бо дуже любила своїх дітей.

Вона жила їх радіщами, їх горем. То вона уявляла їх героями, що повернулися переможцями з війни—і серце, як пташка весняна, схвилювано билось крилами в грудях; то раптом на одну хвилину стискувала голову залізним обручем думка про їх смерть, але цього вона не могла уявити, не хотіла, проганяла геть непрошену чорну гостю. Правда, такі видива, як данина далекій неповторній молодості, приходили дуже рідко. Її мучили турботи про інше—чи не застудились вони, чи не захворіли і, що найгірше не доведи господи,—чи не поранено їх.

Про смерть вона думала раз чи два, але, злякавшись таких думок, широко перехрестилась (це вперше на протязі багатьох років життя) і зашепотіла майже забуту молитву. Смерть здавалась їй несумісною з її поняттями про синів, та вона цього й уявити не могла.

Ганна Петрівна дуже постаріла, осунулась, схудла. Не-вблаганна доля кидала її з одного кінця країни в другий. І один із її синів загубив материн слід. Листів не було.

Але велике любляче серце сина не могло лишатись без материнської ласки. Син знайшов матір. І стара мати, що згорбилась була, знову випросталась, ожила, навіть зморшки зникли з високого чола. Їй здавалось, що повернулась молодість.

Сильна твоя радість, мати, сильна! Сильна твоя любов материнська, сильна і непереможна! Вона дає тобі силу і гордість, вона перемагає всі злигодні, вона окрилює синів на подвиги, вона міцно зв'язує їх в єдине могутнє з соками рідної землі; син, освітлений любов'ю матері, не зрадить, не видасть ворогові сивини коханої матері, з такою любов'ю і життя легке і навіть умерти не страшно.

Та горе завжди стоїть за плечима людини, і коли опуститься на плечі його свинцева рука, ніхто не знає, ніхто не відає.

На майдан, залитий ласкавим теплом весняного сонця, висипала із школи метушлива дівтора. Обличчя матері заясніло, як весняне сонце на майдані, рука випустила волосся. Вона довго дивилась на пустощі школярів. І коли останній малюк сховався у високих блакитних дверях, вона пішла до писемного стола. Швидко побігла ручка по широкому білому аркушику паперу:

„Синку мій милий, дитино моя рідна! Здрастуй! Яка я рада, що ти живий і здоровий і що ми з тобою списалися. Нарешті фортуна, як ти кажеш, повернулась до мене лицем: знаю, де ви обидва, мої соколята дорогі. А скільки я плакала за тобою, за вами обома! Як я живою зосталася— не знаю. Ти ж пам'ятаєш, як я трусилась над вами, роблячи цим „ведмедячу послугу“ і псуючи вам настрій, як я завжди тремтіла за вас і як важко мені було, коли я втратила зв'язок з вами. Я мов поранений звір кидалась, не знаходячи спокою, тільки й забувалась завдяки довгій посиленій праці на заводі, що дав мені притулок. Якось надвечір, у велику завірюху, я пішла раніш на роботу. По дорозі я завернула на пошту і за рогом помітила льотчика, що був далеко від мене. Точнісінько, як ти: така ж постать,

ріст, білявий, та ще сумка в руці (я пам'ятаю, що ти не любив на себе навішувати), я гналась до одуру, у мене шалено билося серце, але виявилось, що бігла я марно...

Я дуже рада, що ти вступив до лав ВКП(б). Благословляю тебе на вдачі й успіхи, не забувай тільки матір, тим паче, що ти тепер „самостійний“. Шура писав, що бачив політкерівника Левченка, який зустрічав тебе в Сталіногорську, і що ти літаєш, „як бог“. Щодня болить голова. Ходжу на електризацію. Синку мій дорогий, як би я хотіла тебе побачити, тільки й живу цією надією, а то мені нема чого жити на світі, вже так я вимучилась і так розходились нерви. Ну, та тепер, коли одержала твої листи, відразу покращало здоров'я, заяснила мені надія. Якщо можна буде—відвідай свою стареньку. Твої подарунки, та ще татові, бережу як священну реліквію, так само як твоє пальто.

Ну, дитятко моє, будь здоровий і щасливий. За легенькими стеж і не шкодуй для себе нічого. Цілую тебе міцно, міцно. Твоя мама“.

Ясного сонячного дня Ганна Петрівна повернулася з роботи. В кімнаті світло і затишно. Заходилась коло хатньої роботи з легкими руками. Рада була, що багато зробила на заводі, що і її праця вливається у загальний потік, що й вона допомагає гнати ворога з рідного краю.

Але на серці було неспокійно. Чому так довго нема листів від Миті? Проклята пошта, знову затримує! Обличчя матері спохмурніло, вона підійшла до вікна.

З школи висипала дівтора. І на душі знову стало радісно, знову закипіла робота. Вона захопилась нею.

Легкий стукіт у двері холодом стиснув серце матері. А коли ввійшов пошталійон, пучки пальців одерев'яніли, у висках застукотіло — радість чи горе. Мати завжди хвилюється в передчутті.

Пошталійон подав великий червоний конверт. Рука затрусилась, коли взяла його.

Чужий почерк?! І вона скам'яніла на місці з простягнутою рукою. Потім рвонулась уперед, ніби її хто штовхнув, і енергійним рухом руки роздерла конверт.

На підлогу випав аркуш паперу, списаний нервовим стрибаючим почерком. Вона нагнулась, щоб підняти, але не підняла, очі сковзнули по листу і сили облишили її.

Вона опритомніла від дзвінких веселих голосів, що наповнили кімнату. Веселі вигуки, що перебивали один одного, завдавали ще більшого болю, вони, мов ножами, різали живе, облите кров'ю серце. Чужі веселощі образили її, при-

гнітили. Але очі побачили дітей, що вибігли на майдан. І вона відчула силу в ногах.

Ледве пересовуючи ноги, пішла до вікна. У безсило звислій руці тримала листа. Припавши всім обличчям до холодного скла, довго дивилась на дітей, потім підняла листа до самих очей. Літери проступали мов крізь запітніле скло, і вона, зібравши решту сил, не відриваючись читала:

„Дорога Ганно Петрівно!

Льотно-технічний склад авіаційного винищувального полку, де служив син Ваш Дмитро Гатальський, пише Вам цього листа з щирим, глибоким бажанням пом'якшити і полегшити, по можливості, те велике горе, яке випало на Вашу долю. В нерівному повітряному бою з німецькими варварами, смертю героя загинув син Ваш Дмитро. Сам один він бився проти семи винищувачів противника, збив трьох з них і, поранений, сам загинув у нерівній боротьбі. Він був гордістю нашого полку, ми всі поважали й любили його. Любили за скромність, любили за хоробрість, любили за ті прекрасні душевні якості, які Ви, Ганно Петрівно, виховали в ньому. Нам важко писати цього листа, дорога Ганно Петрівно, серця наші стискаються від жалю на саму думку, що нема серед нас Вашого сина і нашого бойового друга, який не підводив у бою, який сміливо бився і помер геройською смертю сталінського сокола. Ми знаємо, що це Ви, Ганно Петрівно, своєю ніжною материнською рукою благословляли його на подвиг, бажаючи успіхів і вдачі. Ви раділи, коли бойові друзі Дмитра писали про те, що син Ваш „літає як бог“. Раділи, що його прийнято до лав Великої партії більшовиків. Вам важко буде довідатись про смерть Вашого сина, Ганно Петрівно, але Ви можете пишатися тим, що виховали прекрасного патріота нашої Батьківщини, який сміливо бився і помер героєм. Командування полку, відзначивши його заслуги перед Батьківщиною, представило його до посмертної нагороди—до ордену бойового „Червоного Прапора“. 14 січня ми поховали його з усіма військими почесностями на ст. Мальчевська, Мальчевського району Ростовської області, в парку, коло пам'ятника Леніну. Коло домовини стояв почесний караул однієї з гвардійських піхотних частин—самовидців повітряного бою.

Наступ нашої Червоної Армії триває далі. Розбито німецьке угруповання під Сталінградом. Наші війська ступили вже на територію України і женуть німців усе

далі й далі на Захід. Ми обіцяємо Вам, дорога Ганно Петрівно, помститися за смерть Вашого сина і нашого любимого товариша. За смерть Дмитра Гатальського німці заплатять десятками смертей, які ми понесемо на крилах наших грізних машин. Бажаємо Вам мужньо перенести горе, що спіткало Вас. Ви не самі. Ми, бойові соратники Дмитра, не забудемо Вас, ми помстимося за нього фашистським бандитам.

Командир полку майор Кузнецов. Товариші Дмитра Гатальського, — штурман полку Пендюр, командир ескадрильї Лебедев, заст. по політчастині Баранов. Лётчики — Селіфанов, Рібаков, Давиденков, Артемченко, Набір'ян, Пут'ько, Бабічев, Тимошенко, Волошин, Ширяков, Бессонов, Геращенко, Агапов, Семейко". Прочитавши останні прізвища у підписах, поцілувала листа й опустила на коліна.

— Синочки мої рідні, синочки...

Губи шепотіли молитву. Мати вимовляла прізвища незнайомих їй людей.

Лютий, 1943.

Сватове.

ДРУЗІ

Вони ніколи не розлучались. Їх завжди бачили разом — Колю Іванова, туркмена Курбан Султана й узбека Мухтарова.

— І що їх так сильно докупи зв'язало? — смішно гримасуючи, казав завжди веселий, відомий на всю частину шукач і балакун Павло Гаркавенко. — Один тільки й знає, що співає сумних пісень, другий систематично і безповоротно мовчить. Слова береже, думає, що вони йому патрони замінять у тяжку хвилину. А цибатий, той усе життя віддав би за гармонь і танок. Взагалі зійшлися вдачами.

— А ти, Павлушо, йди до нас у компанію, тоді довідаєшся, — всміхаючись усім обличчям, обізвався Мухтаров.

— Хлопці, хлопці! Заговорив великий німий! Тільки щось не те. Та я ж у вашій компанії зачохну, як муха на липці.

Так, зовні їх мало що єднало, зовні вони мало скидалися один на одного. Але вони зійшлися якось непомітно, інтуїтивно вгадавши один одного. Тепер їх водою не розіллеш. В нечасті години відпочинку вони сидять вкупі, про

щось розмовляють. І тоді не пізнати завзятого гармоніста Іванова, співучого Курбан Султана і задумливого Мухтарова. Вони розповідають один одному своє минуле: хто згадує сім'ю, хто дівчину, хто друзів на фабриці. Вони обмірковують прочитане в газетах. Сперечаються, і часто ходять до політкерівника з'ясувати заплутані питання.

На „полювання“ вони виходять теж разом. А потім палко обмірковують денні наслідки. Але коли до них підходив хтонебудь сторонній, соромливий молодий Мухтаров відразу опускав голову і замовкав, йому було ніяково, що він кепсько говорить по-російському. Правда, його учив Іванов, і Мухтаров добре засвоював науку мови, та проте розмовляв по-російському не досить вправно.

Курбан Султан заводив свою безкінечну пісню. А Іванов, хвацько ляснувши себе по халяві, переводив розмову на іншу тему.

Всі троє були знатними людьми в частині. На бойовому рахунку в кожного було понад сто знищених фашистів. Їх снайперська слава гриміла навіть поза рідною частиною. Це знов таки бентежило їх.

— Німець — гірший за вовка, а вовків треба нищити. Я б'ю німців, як б'є їх весь народ радянський. Отже, я нічим не вирізняюсь серед товаришів,— казав Мухтаров, ласкаво погладжуючи до блиску вичищену гвинтівку.

Курбан Султану допомагав Гаркавенко. Гаркавенко — корегувальник артвогню. У нього сильно далековидяче приладдя — перископ, панорама. Спостережний пункт, де він працював, був близько від місця полювання Курбан Султана, і часто, помітивши ворога, Гаркавенко допомагав снайперові відшукати ціль. Курбан Султан бив без промаху, з першого пострілу. Треба тільки голову вистромити фашистові з окопа, як влучна куля, послана Султаном, знаходила ворога. Тому на бойовому рахунку Султана було більше знищено фашистів, ніж в його товаришів. Його хотіли догнати. Друзі змагалися.

Якось у розпалі бою виникла потреба кинути в ближній ворожий тил надійну групу.

Краще від трьох друзів ніхто не міг виконати завдання.

Не було живого місця на цьому шматочку землі. Міни, різнокаліберні снаряди довбали землю, викидаючи в повітря разом з грудками сухої землі та корінням кущів рештки людського тіла. Кулі старанно підстригали густий дубняк. Три сміливці, то припадаючи до землі, то пере-

стрибаючи з воронки у воронку, пробиралися через цю пламенючу землю.

Вилізли за лінію ураганного обстрілу.

— Ще метрів двісті лишилось он до того горбка, де ми маємо засісти,—показав пальцем Іванов на пагорок вдалині.

Не доходячи пагорка, вони натрапили на корегувальника Гаркавенка. Старанно замаскувавшись, він оглядав великий простір, яким ішли вантажні машини і де зосереджувалась ворожа піхота.

— Ви що, у гості до фриців зібрались?—за своїм звичаєм жартував Гаркавенко.

— Так, почастиємо їх трошки, чим бог послав,—відповів Курбан Султан, лукаво підморгнувши.

Окопались, і негайно взялися за діло. Зняли шофера з вантажної машини, а потім запалювальними кулями висадили в повітря машину з боеприпасами.

Їм добре видно було тил наступаючого ворога. Метушились офіцери. Вони підбігали то до одного, то до другого солдата, щось кричали, тикали кулаками в зуби солдатів. Курбан Султан вибрав одного товстозадого, вистрелив, і той відразу якось ненатурально присів, змахнув руками і гримнувся на землю.

— Нас, здається, помітили. Дивись он у той бік, просто на нас суне штук двадцять,—показав ліворуч Мухтаров.

— Підпустимо ближче і гранатами закидаємо. Покищо не стріляти, щоб не сполошити. Вони точно не знають, де ми, і йдуть на повен ріст, а будемо стріляти, кількох уб'ємо, інші розсиплються, оточать, тоді ускладниться становище,—казав Іванов.—Пам'ятайте, що в наше завдання входить також і те, щоб привернути до себе увагу ворога і створити видимість оточення.

— Виходить, треба якнайдовше затягувати стрілянину. Розпочати справжній бій,—зробив висновок Курбан Султан.

Німці розтяглися ланцюжком і почали охоплювати півколом пагорбок.

— Я по центру, Мухтаров—по правому крилу, а ти, Курбан, кидай по лівому,—командував Іванов.

Одночасно полетіли три гранати, гримнули три вибухи. Валились убиті й поранені, решта залягла.

— Тепер будемо лускати лежачих,—казав Султан. Обличчя його залила радісна усмішка. Їм щастило.

Але німці почали обстрілювати їх і обходити пагорбок звідусіль. До ворога поспішала підмога. З'явився кулемет.

Відбиватися ставало все важче. Іноді здавалось, що всьому кінець, що смерть хапає за горло. Але серця снайперів повні радості. Вони виконали завдання. Вони допомогли товаришам, що відбивали лобову атаку переважаючих сил ворога. Вони виправдали довір'я товаришів. А коли далеко пролунало могутнє російське „ура“ і лави німців почали подаватися назад — це добре бачили з пагорка снайпери — вони, натхнені прикладом товаришів, з вигуками: „За Батьківщину! За Сталіна!“ кинулись у штикову атаку.

Німці, почувши вигук, що завжди лякав їх, відкотились від пагорка. Їм не вірилось, щоб там було тільки три бійці. Вже надто сміливо поводитись ці люди. Але незабаром ворог, посмілішавши, поліз на пагорбок. Почався бій врукопаш.

Іванов упав поранений. Товариші оточили Іванова і відбивались від фриців, що напосідали на них. Коли Курбан замахнувся, щоб ударити штиком високого, з прищуватим обличчям німця, в цей час йому всадили штик у ліву руку. Рука безпорадно звисла. Але це не зломило завзяття героя. Він боронився правою рукою. Та ще як боронився! Захищаючи себе, він охороняв пораненого друга.

Але такого напруження довго витримати не можна. Сили виснажувалися. Кожен з трьох ясно бачив, чим кінчиться поєдинок.

— Мої любі, приколить мене штиком, нашим російським штиком. Не хочу приймати смерть від вошивого німця, — простогнав Іванов.

І цей стогін людини, що стала ближчою і ріднішою від брата рідного, шматував душу.

— Близько смерть, — промайнуло в думках друзів. Вони заспівали „Інтернаціонал“. Люди, виховані партією Леніна — Сталіна, навіть умирають з високо піднятою головою. Навіть смерть їхня повинна лякати ворогів силою своєї віри в перемогу життя.

Перед урочистими призивними звуками, що несподівано вірвалися в гамір бою, гітлерівці відсахнулись. В цю мить за їх спинами гримнуло „ура“ і просто в юрбу збентежених солдатів упала граната. Вони кинулись урозтіч. За першою гранатою вибухла друга. Коли розійшовся дим, друзі побачили Гаркавенка, що біг до них.

Вересень 1942.

Сталінград.